

Teren, region i przestrzeń w badaniach Stanisława Herbsta

Profesor Stanisław Herbst (1907—1973) był uczonym o niezwykle szerokich zainteresowaniach. Dorobek naukowy który pozostawił, jest bardzo różnorodny; kompetentnie ocenić go jest w stanie tylko zespół specjalistów¹⁾. Był bowiem historykiem kultury, historykiem miast i mieszczczeństwa, historykiem sztuki wojennej i znawcą geografii historycznej²⁾. Opublikował 639 prac naukowych i popularnych. W środowisku naukowym zawodowych historyków zyskał szacunek, podziw i zaufanie. Najlepszym tego wyrazem było sześciokrotne wybieranie go na prezesa Polskiego Towarzystwa Historycznego (od 1956 r. nieprzerwanie, aż do śmierci). Jednakże co inspirującego i ciekawego znaleźć mogą w pracach Profesora przeciętni miłośnicy historii: turyści, krajoznawcy czy młodzież?

Jako historyk miast i rzemiosła analizował Herbst interesujące go zjawiska na tle środowiska geograficznego, sieci dróg i topografii, z układu przestrzennego i rozplanowania zabudowy wydobywając cenne informacje o zamierzeniach, normach prawnych, gospodarce i stosunkach społecznych wśród dawnych mieszkańców osiedla. Robił to pasjonująco, barwnie i przejrzyście. Rozprawa habilitacyjna pt. *Ulica Marszałkowska* (I wyd. 1949, II wyd. 1978) stanowi wzorowe studium o rozwoju stolicy w szerokich ramach chronologicznych (od XVII do początku XX w.), gdzie punktem wyjścia była analiza podłoża geologicznego i ukształtowania powierzchni, w które z biegiem stuleci wrosła zabudowa. Pokazał ją jako wynik działania pokoleń mających określone potrzeby i poglądy estetyczne. Czy-

Profesor Stanisław Herbst na wycieczce naukowej

tający ma wgląd w dokumentację kartograficzną i architektoniczną, strukturę narodową i zawodową mieszkańców, syci się szczegółami z historii sztuki, życia gospodarczego i politycznego. Życie ludzi i rozwój kultury badane są metodą socjologiczną Floriana Znanieckiego, dążą do wykrycia wszystkich ważniejszych subkultur różnych grup społecznych i ich uwarunkowań.

Trafność ujęć i spostrzeżeń cechuje również nowatorskie studium, napisane wraz z A. Gieysztorem i E. Szwankowskim, pt. *Kształty Warszawy*³⁾. Układ przestrzenny był osią zainteresowań S. Herbsta w wielu świetnych zarysach urbanistycznych: o Zamościu, Głogowie,

Sejnach, Kaliszu i Gródku nad Supraślą. Wszędzie metody pracy urbanisty umiejętnie połączył ze spojrzeniem historyka i estety, socjologa i dziejopisa wojskowości. Miało to zapewne związek z urozmaiconą drogą jego kariery zawodowej (pracownik Działu Naukowego Kasy im. Mianowskiego, nauczyciel, asystent Zakładu Historii Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej, urzędnik Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, bibliotekarz, pracownik naukowy Uniwersytetu Warszawskiego i Wojskowej Akademii Politycznej).

Ważnym sposobem określania badanej przeszłości był u Herbsta zawsze aspekt przestrzenny, wrośnięty w realia zdeterminowane topograficznie i historycznie. Przy studiach osadniczych „wartości przestrzenne” stanowiły dlań: geologia, gleboznawstwo, hydrografia i topografia, klimat, rozwój terytorialny osady, komunikacja, obronność i wymogi architektoniczne wznoszonych budowli. Mapa, plan i rycina lub realistyczne malowidło były dla profesora wartościowym i przemawiającym do wyobraźni źródłem informacji naukowej⁴⁾. Cenił przede wszystkim dokładne umiejscowienie faktów w czasie i przestrzeni, barwną i, rzecz wolno, namacalną rekonstrukcję minionej rzeczywistości.

Koncepcja historii wojskowości prof. Herbsta sprowadzała się do rzetelnego i wszechstronnego odtworzenia faktów, pokazania wojny i wojska jako specyficznego zjawiska życia społecznego. Od czasów dzieciństwa, kiedy został harcerzem, był zainteresowany analizą zmagani wojennych, ale w abstrakcyjnym aspekcie walki umysłów i umiejętności dowódczych, wyobraźni przestrzennej i doświadczenia praktycznego, które najsilniej warunkowały militarne sposoby wykorzystania terenu. Terenoznawstwo, taktyka wojenna i trafne łączenie możliwości techniki z fizjografią i geograficznymi cechami pola bitwy były u niego obiektem szczególnie pieczołowitego rozbioru⁵⁾. Historia myśli inżynierskiej i zasad fortyfikacyjnych two-

rzyły jak gdyby jeszcze jedną formę oparowania i podporządkowywania przestrzeni.

Prof. Herbst był doskonałym znawcą mapy oraz ikonografii historycznej⁶⁾. Przez dziesięć lat (1953—1963) kierował pracami Zakładu Atlasu Historycznego przy Instytucie Historii PAN. Sformułował zasady i wydał wraz ze współpracownikami dwa tomy *Atlasu Historycznego: Województwo płockie ok. 1578 r. i Prusy Królewskie w 2 połowie XVI wieku*. Propagował historyczne mapy przeglądowe, dające syntetyczny pogląd na określone zagadnienie. Dyscyplina pomocnicza historii, jaką jest tzw. geografia historyczna⁷⁾, stanowiła dla Herbsta wypróbowane narzędzie, nie tylko w badaniach miast czy wojen, lecz również w studiach regionalnych. Przypisywał jej duże znaczenie dla rozwoju kartografii⁸⁾.

Prof. Herbst był regionalistą z przekonania, co znajdowało wyraz w jego postępowaniu praktycznym⁹⁾. Już na pierwszej posadzie, którą objął po ukończeniu studiów (1928 r., Instytut Popierania Nauki) zetknął się z zagadnieniem kierowania i powoływania prowincjonalnych ośrodków badań naukowych, mecenasem państwowym nad muzealnictwem i kolekcjonerstwem¹⁰⁾. Jako zwolennik i strażnik konkretnego historycznego, ściśle ograniczał teren wszelkich rozważań i konsekwentnie uczył tego licznych swoich uczniów. Dla wykładających historię w szkole podkreślał konieczność wychodzenia od regionalnych i swojskich realiów oraz aktywnego uczestnictwa ucznia w procesie poznawczym. „Kultura historyczna — pisał — to przede wszystkim wielostronność widzenia i rozumienia, a w zakresie nauczania (...) troską musi być to — by nauczyciel (...) schemat podręcznika wypełnił bliską uczniowi, zrozumiałą dlań treścią przede wszystkim regionalną, by pobudzał jego myślenie, kształcił pojęcia, wpajał rzetelny materiał faktów”¹¹⁾.

Pracę badacza dziejów rozumiał jako działanie wielotorowe: własną pracę naukową, kształcenie młodzieży w ramach

dydaktyki uniwersyteckiej i popularyzowanie historii w różnych formach organizacyjnych czy wydawniczych, sięgające daleko w głąb społeczeństwa¹²). Przywiązywał dużą wagę do rozwijania i popierania rozmaitych inicjatyw lokalnych: w Płocku, Przemyślu, Olsztynie, Ciechanowie, Słupsku, Bytomiu, Gliwicach, Kaliszu, Radomiu i gdzie indziej. Będąc prezesem Polskiego Towarzystwa Historycznego, popierał takie regionalne wydawnictwa jak: „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, „Rocznik Kaliski”, „Rocznik Elbląski”, „Rocznik Sąddecki”, „Rocznik Mazowiecki” i osobiście w nich publikował. Do tego szeregu zaliczyć też trzeba „Rocznik Warszawski”, którego był wieloletnim (1962—1973) redaktorem. Opiekował się stacjami naukowymi PTH, które rozwinęły się w Olsztynie, Przemyślu, Słupsku i Zielonej Górze. Z ogromną liczbą ludzi w całym kraju utrzymywał kontakty osobiste i listowne¹³).

W nawale zajęć, obowiązków i twórczości naukowej rzadko znajdował czas na drobną popularyzację krajoznawczą. Był jednak teoretykiem i stałym animatorem nowoczesnego regionalizmu z wiodącą rolą historii. Region, obszar stanowiący zwartą całość geograficzno-historyczną, uważał prof. Herbst za najmniejszą naturalną jednostkę, którą w dociekaniach powinien rozpatrywać uczony, a w praktyce znać i prezentować nauczyciel historii czy geografii. Krajoznawstwo i turystyka w pojęciu profesora opierać się powinny na autentycznym ruchu regionalnym, wyzwalającym społeczne inicjatywy i lokalne ambicje, dającym

satysfakcję poznawania i tworzenia kultury. Promował przeszło 300 magistrów historii i blisko 50 doktorów, oddziaływał na tysiące nauczycieli i entuzjastów przeszłości, pokazując walor samodzielnego dostrzegania zabytku jako źródła historycznego, oceny konkretnego i odtwarzania faktu.

W związku z turystyką Herbst pisał: „Polska to nierozłączny spłot wciąż się odradzającej przyrody i kultury narastającej stale od wieków. Kulturę wyrażają składniki rodzime i obce, drobne i wielkie, stare monety, druki (...) obrazy, rzeźby, budownictwo i urbanistyka. Świątek przydrożny, chałupa i (...) Wawel (...) i cały Kraków czy cała Warszawa”. Bo o bogactwie spuścizny przeszłości stanowi nie tylko jej ilość i poziom artystyczny, ale też autentyzm, „(...) fakt, iż nie tylko forma, ale i substancja jest aż do rdzenia prawdziwa”.

Ochrona zabytków i ich pełnego autentyzmu to zadanie całego społeczeństwa. Prof. Herbst silnie podkreślał rolę, jaką pełni i nadal powinno pełnić PTTK¹⁴). „Krajoznawca zabytki rozumie, turysta z zabytków korzysta...” Aby je ocalić, daje się im nowe funkcje, zachowując autentyczną substancję zabytkową. Bo wiem — „na zabytkach uczymy się historii i miłości do kraju”. Kraj — z zabytkami i środowiskiem naturalnym — był dla Profesora otwartą księgą, z której czytał o przeszłości. Jeździł na wiele wycieczek, prowadził naukowe podróże po terenach walk i bitew, odwiedzał miasta i małe osady. Był uczonym, który nie przestawał być krajoznawcą.

- 4) Z licznych wspomnień pośmiertnych wymieńmy: A. Zahorski, *Stanisław Herbst*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 80, 1973, Nr 4, s. 1020–1025; W. Tomkiewicz, *Décès du Professeur Stanisław Herbst*, *Acta Poloniae Historica*, t. 30, 1974, s. 299–302; M. Małowist, *Wspomnienie o Stanisławie Herbście*, „Przegląd Historyczny”, t. 65, 1974, Nr 1, s. 1–4; A. Wyczański, *O twórczości naukowej Stanisława Herbsta*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 81, 1974, Nr 4, s. 857–866; A. Gleysztor, *Wczesne lata (S. Herbsta)*, „Znak”, 1975, z. 257/258 s. 1550–1554; H. i T. Jędruszcakowie, *Stanisław Herbst (1907–1973)*. Szkic biograficzny, „Rocznik Warszawski”, t. XIV, 1976, s. 7–74.
- 5) Obraz wszechstronnego dorobku daje wydany pośmiertnie wybór najważniejszych prac S. Herbsta: *Potrzeba historii czyli o polskim stylu życia*, t. 1–2, Warszawa 1978.
- 6) A. Gleysztor, S. Herbst, E. Szwankowski, *Kształty Warszawy*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, R. IX, 1947, Nr 1/2, s. 148–210.
- 7) Por.: S. Herbst, *Orsza*, *Encyklopedia Wojskowa*, t. 6, Warszawa 1937, s. 158–161; S. Herbst, *Fragmenty ikonografii Zygmunta III, Sztuka i historia*. Księga pamiątkowa ku czci prof. Michała Walickiego, Warszawa 1966, s. 114–117.
- 8) S. Herbst, *Polski teatr wojny, Zarys dziejów wojskowości polskiej do 1864 r.*, t. I (do 1648), Warszawa 1965, s. 9–16.
- 9) H. Rutkowski, *Geografia historyczna w pracach Stanisława Herbsta, Ziemia i ludzie dawnej Polski*, Wrocław 1976, s. 197–209.
- 10) Zadaniem geografii historycznej jest rekonstrukcja pierwotnych warunków geograficznych, krajobrazu i przemian w nim dokonywanych przez działalność ludzką.
- 11) Por. charakterystyczny artykuł: S. Herbst, *Mazowsze w kartografii XV–XVI w.*, *Europa–Słowiańszczyzna–Polska. Studia ku uczczeniu K. Tymienieckiego*, Poznań 1970, s. 517–521; oraz — K. Dziewoński, *Stanisław Herbst 1907–1973*, „Przegląd Geograficzny”, t. 46, 1974, z. 1, s. 163–169.
- 12) S. Herbst, *Regionalne badania historyczne w przeszłości i w Polsce Ludowej*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 63, 1956, Nr 4/5, s. 456–468; S. Herbst, *W sprawie monografii powiatów, „Ziemia Mazowiecka”*, 1960, Nr 3, s. 28–29; S. Herbst, *Badać historię regionu, ale jak?*, „Wiadomości Historyczne” 1962, Nr 2, s. 65–70; S. Herbst, *Badania historyczne nad woj. warszawskim w dwudziestolecie 1944–1964*, „Rocznik Mazowiecki”, t. I, 1967, s. 68–80.
- 13) S. Herbst, *Muzea i zbiory o charakterze muzealnym w Polsce*, „Nauka Polska”, t. 12, 1930, s. 86–138 oraz *Towarzystwa i instytucje naukowe, popularnonaukowe, techniczne, popularyzujące naukę, organizacje zawodowe pracowników naukowych w Polsce*, tamże, s. 187–301. Były to w ogóle pierwsze publikacje S. Herbsta.
- 14) S. Herbst, *Zadania i perspektywy dalszej pracy PTH*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 64, 1957, Nr 2, s. 66.
- 15) S. Herbst, *Stan i potrzeby popularyzacji historii*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 67, 1960, Nr 3, s. 718–723. Tutaj sformułowania dotyczące potrzeby badań regionalnych.
- 16) T. Grygier, *Profesor Stanisław Herbst — opiekun badań regionalnych na Mazurach i Warmii*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 1968, Nr 2, s. 175–178; Z. Koszyła, *Przyjaciel regionu*, „Kontrasty”, 1973, Nr 12, s. 29 (z Ośrodka Badań Naukowych w Białymstoku); J. Jasiński, *Działalność profesora Stanisława Herbsta na rzecz Warmii i Mazur*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 1974, Nr 2, s. 107–115.
- 17) S. Herbst, *Zabytki, krajoznawstwo, turystyka*, „Turysta”, 1957, Nr 18, s. 3.